

ISSN: 2149-0821

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science

Yıl: 5, Sayı: 20, Şubat 2018, s. 36-50

Prof. Dr. Harun YILDIZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hyildiz@omu.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Merve Görkem ZEREN AKBULUT

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mbilgi@omu.edu.tr

İSLAM MEZHEPLERİ İLE KÜLTÜR COĞRAFYASI ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE YÖNTEMSEL BİR YAKLAŞIM

Özet

İslam dünyasında ortaya çıkan farklı dinî anlayış, söylem ve zihniyet biçimlerini ifade eden mezhepler, siyasi, itikadî, sosyo-kültürel ve coğrafi farklılıklardan hareketle oluşarak farklı toplumsal kitleler tarafından kabul görmüş ve tarihsel süreç içerisinde gelişme göstermiştir. Mezhep ve dinî grupların teşekkül ve gelişim süreçleri ele alınırken, dini anlama ve epistemolojik bağlamda, diğer faktörlerin yanında, kültür coğrafyasının da önemli etkileri bulunduğu görülür. Değer ve inanç sistemleri, ideolojiler, yasal sistemler, davranış ve konuşma biçimleri, günlük yaşama alışkanlıkları, hatta gıda tercihleri, toplumları kendi kültürel ekosistemleri içinde birbirine bağlamış, dünyayı algılamalarına ve biçimlendirmelerine yardımcı olmuştur. Ayrıca sosyal grupların, önemli ölçüde kendi kültür normlarına uygun dinî hareketlere yöneldikleri görülmektedir.

Bu çalışmada biz, İslam mezheplerinin teşekkül ve gelişim süreçleri ile kültürel coğrafi farklılıklar arasındaki ilişkileri, disiplinler arası bir yaklaşımla ele almaya çalışacağız. Bu çerçevede öncelikle, İslam Mezhepleri Tarihi ile Kültür Coğrafyası'nın çalışma sahaları kapsamında ele alınabilecek ortak konular üzerinde durulmuştur. Ardından her iki alanın araştırma ve öğretiminde takip edilebilecek ortak noktalar, farklı yaklaşım biçimleri ile öğretim materyalleri ve temel kaynaklar ekseninde bazı değerlendirmeler yapılmış; bu şekilde her iki alanla ilgilenen bilim insanlarının, farklı dinî ve sosyal gruplar arasındaki anlayış ve dostluğu geliştirmede oynayacakları önemli rollere dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kültür Coğrafyası, Disiplinler arası Yaklaşım, Coğrafi farklılıklar, Kültür Çatışması.

A METHODOLOGICAL APPROACH WITH REGARD TO THE RELATIONSHIPS BETWEEN ISLAMIC SECTS AND THE CULTURAL GEOGRAPHY

Abstract

The Sects that express the different forms of religious understanding, discourse and mentality in the Islamic World emerged from the causes of political, religious, socio-cultural and geographical differences and they were accepted by different social masses and they have developed in the historical process. While the formation and development processes of sects and religious groups are discussed, it seems that cultural geography also has important effects in the understanding of religion and epistemological context, besides other factors. The values and belief systems, ideologies, legal systems, forms of behavior and speech, daily living habits, even food preferences link societies within their cultural ecosystems and help them perceive and shape the world. Besides, it seems that the social groups tend to religious movements in accordance with their own cultural norms to a considerable extent.

In this study, we will try to deal with the relationships between the formation and development processes of Islamic sects and cultural geographical differences with the interdisciplinary approach. In this context, firstly, the common issues that can be addressed within the scope of the History of Islamic Sects and Cultural Geography are discussed. Then, common points that can be followed in research and teaching of both fields were evaluated in terms of different approach forms, teaching materials and basic sources; thus it was highlighted the important roles that scientists interested in both fields will play in developing understanding and friendship among different religious and social groups.

Keywords: History of Islamic Sects, Cultural Geography, Interdisciplinary Approach, Geographical Differences, Cultural Conflict.

GİRİŞ

İslam Mezhepleri Tarihi ile Kültür Coğrafyası bilim dalları arasında, özellikle çalışma sahaları bağlamında paralellik gösteren önemli konu başlıkları bulunmaktadır. Zira İslam mezheplerinin teşekkül ve gelişim sürecinde coğrafyanın ve coğrafi şartların etkisini göz ardı etmek mümkün değildir.

Mezhepler, öz olarak düşünüldüğünde dinlerin farklı yorum biçimleridir. Dinlerin insanlar tarafından yapılan yorumları ve algılanma biçimlerini mezhep olarak adlandırabiliriz. Bu çerçevede mezhepler, dinlerin insanlar tarafından değişik şekillerde yapılmış olan anlama, açıklama, yorumlama ve algılama şekilleridir. Yine mezhepler, insanların belli fikirler etrafında zümreleşmesi olup bu yönüyle kitlesel ve toplumsal hareketlerdir. Mezhepler, din anlayışındaki

farklılıkların tarihsel süreç içerisinde kurumsallaşmasıdır.ⁱ İşte bu noktada coğrafya faktörünün, toplumların din algı ve anlayışını önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Coğrafya faktörü, özellikle sahip olduğu genel özelliklerin yanında kültürel ve sosyal nitelikleriyle de din algı ve söylemini şekillendirmektedir. Coğrafya faktörünün yanında bir takım siyasi, itikadi, sosyal ve kültürel faktörler de mezhepleri ortaya çıkaran etkenler arasındadır.

Dinî, mezhebî ve fikri hareketler, farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ortaya çıkıp değişik yansıma ve tezahür biçimlerine sahip olur. Bu durum, dinlerin yayıldığı coğrafyanın yerel şartları, sahip olduğu sosyal ve kültürel gelenekler, insan yapısı, iklim ve arazi yapısından kaynaklanır. Coğrafya faktörü, burada öncelikle sahip olduğu temel nitelikler ile bunu gerçekleştirir. Örnek olarak yerleşik kültürün hakim olduğu şehir merkezlerinde dinlerin daha çok kitabî diyebileceğimiz yüksek kültür boyutu yaygın halde iken, göçebe ya da konar-göçer kültürün hakim olduğu kırsal çevrelerde ya da çöl ortamında ise, sözlü/şifahi bazı anlayışlar yaygın halindedir.ⁱⁱ Bu yüzden yerleşik kültür coğrafyasında tarih boyunca tezahürleri birbirinden farklı olmakla birlikte, *Eş'arîlik*, *Mâturîdîlik*, *Hanefîlik (Rey taraftarları)*, *Mürchie*, *Mu'tezile* ve *Meşşâî filozoflar* olmak üzere sistematik ve akılcı olarak görülebilecek, İslam'ın temel evrensel ilkelerini öne çıkaran mezhepler yayılmıştır. Dış kültürlere açık, akılcı, özgürlükçü, sorgulayıcı ve eleştirel yönleriyle öne çıkan bu zihniyet biçimi, insanlık tarihinde daha çok yerleşik hayata geçmiş olan şehirli toplumlarda, site devletlerinde ve demokratik sivil toplumlarda görülür. Şehirli/medeni toplumlar, her şeyden önce güçlü bir devlet geleneğine, yasama ve yürütme kurumlarına sahiptir. Bu yüzden şehirli toplumlar, farklı dinî ve etnik grupları içinde barındırıp bir arada yaşamalarını sağlar. Yerleşik kültür coğrafyasında kitabî kültür ve sistematik düşünce geliştiği için hadise ve gelişmeler, farklı boyutlarıyla ve derinlemesine analiz edilir. Bu çerçevede farklı fikir ve düşüncelere anlayış gösterilir, eleştiriler olumsuz tepkilerle karşılanıp susturulmaya çalışılmaz. Bireysel başarılar takdir edilerek bireysel kabiliyet ve yeteneklerin geliştirilmesine önem verilir. Ayrıca, yerleşik kültür coğrafyasında bireysel bir dindarlık hakim olup bu tür topluluklarda sorumluluk ile birlikte suç ve cezanın da kişisel olduğu kabul edilir (Wilson 2000: 14-16). Bu yüzden kimse, kimsenin cezasını üstlenmez.ⁱⁱⁱ Yine, cemaat/kabile ya da topluluktan ziyade bireyi öne çıkaran yapının bir yansıması olarak bireysel kurtuluş önemli olup bu çerçevede dindarlık tarzı da daha çok bireysel niteliklere sahiptir.

Göçebe ya da konar-göçer kültürün hakim olduğu kırsal çevrelere baktığımızda ise, İslam'ın eski kültür öğeleri ile birlikte iç içe geçmiş olan şifahi/sözlü yorumunun etkili olduğu görülür. Her şeyden önce kırsal coğrafyanın yerel şartları ile iklim ve arazi yapısının bir yansıması olarak bu bölgelerde yaşayan toplumlar, dışarıya/dış kültürlere açık olmayan kapalı toplumlardır. Buralarda yaygın olan mezhepler ise, *Hâricîlik*, *Selefîlik*, *Vehhâbilik* ve *Şîîlik* gibi çoğunlukla genel ve hakim olan anlayışların dışında kalan, nispeten daha dar kapsamlı mezheplerdir. Ayrıca, kırsal çevrelerde İslamiyet öncesi bazı inanç ve kültürleri de içine alan tasavvufî oluşumlarla mistik yapılanmaları görmemiz mümkündür. Kırsal çevrelerde yaygın olan din anlayış ve yorumlarında bireyden ziyade kabile/cemaat ya da toplum önde olduğu için bireysel kabiliyet ve yeteneklerin geliştirilmesi çok da önemli değildir. Kırsal kültür coğrafyasında bireysel başarı ve çıkarlara yer olmadığı gibi, bunun bir yansıması olarak bireysel sorumluluk, çok önem verilen bir şey değildir. Bu yüzden işlenen suç ve kötülüklere karşılık, bireyler değil, suçlunun mensup olduğu kabile ya da aşiret, komple cezalandırılır. Burada önemli olan bireyden ziyade kabile ya da toplumun başarı ve çıkarlarıdır. Bu ortamda kabile, daima haklı olup doğru ve iyi olanın belirlenmesi, her zaman kabileye bağlıdır. Ayrıca, yerleşik hayata tam olarak geçi-

lemediğinden dolayı kitabi kültür ve sistematik düşünceden yoksun olduğu için hadise ve gelişmeler, farklı boyutlarıyla ve derinlemesine değil, yüzeysel, tek yanlı ve basit bir şekilde değerlendirilir. Bu yüzden farklı fikir ve eleştirilere anlayış gösterilmez (Wilson 2000: 245-247), anlayış gösterilecek kapasite ile fikri ve psikolojik zemin de yoktur.^{iv} Kırsal kültür coğrafyasında böyle gelişmiş bir kültür olmadığı gibi hakim olan geleneksel fikir kırıntıları, ötekileştirilen ve dışlanan çevrelere baskı ve şiddet yoluyla benimsetilmeye çalışılır. Bu çevrelerde yaygın olan mezhep ve dinî grupların bir diğer özelliği ise, eski din ve kültürlerin etkilerini tam olarak üzerlerinden atamayıp onlardan bazı kalıntıları içlerinde barındırıyor olmalarıdır.

Farklı din anlayış, yorumlama ve yaşama biçimleri ile kültür coğrafyası arasındaki bu sıkı ilişkiyi, tesadüfle açıklamamız mümkün değildir. Sosyo-kültürel bir faktör olarak coğrafyanın özellikle şehir/taşıra ve yerleşik/kırsal ikileminde din algı ve anlayışlarını nasıl güçlü biçimde etkilediği ortaya çıkmaktadır. Bu noktada coğrafyanın yerel şartları, sahip olduğu sosyal ve kültürel gelenekler, insan yapısı, iklim ve arazi yapısı, hatta ekonomik işleyiş biçimi gibi iç dinamiklerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, belirtilen argümanlardan yola çıkılarak, coğrafi farklılıklar ile İslam mezheplerinin oluşum ve gelişim süreci arasında ilişki kuran tarihsel-sosyolojik yaklaşımın, mezhep ve dinî grupların hem tarihsel gelişim süreçlerini, hem de sosyal ve coğrafi yapılarla olan bağlantı ve özelliklerini daha gerçekçi bir şekilde ortaya koyarak daha derinlikli anlaşılıp öğrenilmesini kolaylaştırması; mezhepsel çatışmaların ortaya çıkardığı tansiyon yüksekliğinin, bir ülkenin ekonomik ve toplumsal ilerlemesini yıpratarak engellediği düşüncesini desteklemesi bağlamlarında Kültür Coğrafyası öğretimine sağlayacağı katkılar değerlendirilmiştir.

A) İslam Mezhepleri Tarihi ile Kültür Coğrafyasının Çalışma Sahaları Kapsamında Ele Alınabilecek Ortak Konular

İslam Mezhepleri Tarihi alanının, bir bilim dalı olarak geniş bir çalışma sahasına sahip olduğu görülür. Bu çalışma sahası kapsamında birbirinden farklı ve ilginç konular ele alınmaktadır. Tarihsel anlamda ‘Milel ve Nihal’ ismiyle yazılan eserlerin, bu bilim dalının konu ve sınırlarını güzel bir şekilde ortaya koyduğu, hatta zaman zaman bu bilim dalının sınırlarını zorladığı görülmektedir. Buna karşılık Makâlât türü eserlerde ise bu bilim dalı, ana sınırları ve temel problemleri ile ortaya konulmuştur.^v Bu konular, şu başlıklar altında kategorize edilebilir;

- 1) Mezhepleri ortaya çıkaran etkenler ve doğuş sebepleri.
- 2) Mezheplerin tarihsel gelişimi, oluşum ve teşekkül süreci.
- 3) Mezheplerin ana karakterleri itibarıyla ilk ve sonraki temsilcileri.
- 4) Mezheplerle ilgili kullanılan isim ve kavramların analizi.
- 5) İslam tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilaf ve ayrılıklar ve bu ayrılıkların mezhepleşme sürecindeki etkileri.
- 6) Mezheplerin kendi içlerinde değişik fırka ve alt gruplara ayrılma süreci.
- 7) Mezheplerin tasnif ve taksimi.

- 8) Din-mezhep ilişkisi ve bu ilişkinin farklı boyutlardaki yansımaları.
- 9) Mezheplerin yayıldığı coğrafya ve/veya coğrafi bölgeler.
- 10) Mezheplerin mekan ve coğrafya ile ilişkisi ve bu ilişkinin mezhep ve dinî gruplar üzerindeki etkileri.
- 11) Mezheplerin ana karakterleri itibarıyla dini yorumlama tarzları ve sahip oldukları temel fikir ve kavramları.
- 12) Mezheplerin literatürü/yazılı kaynakları.
- 13) Mezheplerin diğer dinî grup ve mezheplerle ilişkileri.
- 14) Mezheplerin İslam düşüncesinin gelişimine katkıları.
- 15) Mezheplerin günümüzdeki durum ve yapıları.
- 16) Mezheplerle ilgili yapılan çağdaş araştırmalar.

Bu çalışma alanları göz önünde bulundurulduğunda İslam Mezhepleri Tarihi'nin, çalışma ve inceleme alanlarının oldukça geniş olduğu ve diğer İlahiyat bilimleriyle arasında önemli farklılıklar bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada örnek olarak *Tefsir* ile dinin anlaşılması ve yorumlanması noktasında ortak özellikleri olmakla birlikte, Tefsir'in sadece Kur'an'ın yorumu ve bununla ilgili değişik meseleleri ele almak suretiyle bunun üzerinde odaklanması, Mezhepler Tarihi'ni bu alandan ayırtıran en önemli özelliktir. Esasında Mezhepler Tarihi, bir disiplin olarak Kur'an'ın mezheplerin doğuşundaki yeri ve etkilerini incelemekle birlikte^{vi} mezheplerle ilgili pek çok konuyu değişik boyutlarıyla birlikte geniş bir perspektiften ele almaktadır. Yine temel İslam bilimleri içinde yer alan hadis ile de aralarında ciddi farklar bulunmaktadır. Bilindiği gibi *Hadis*, Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadis metinleri üzerinde değişik boyutları ile inceleme ve kritik yapan önemli bir alandır. Mezhepler Tarihi bilim dalı ise, yetmiş üç fırka ve mehdilik gibi hadis rivayetlerine dayalı ihtilaf konularını ele almakla birlikte hadisten hem içerik hem de yöntem olarak ciddi biçimde farklılaşır. Temel İslam bilimleri içerisinde *Fıkıh ilmi* de, Mezhepler Tarihi'nin önemli ölçüde farklılaştığı bir bilim dalıdır. Esasında fıkıh, önemli ölçüde İslam toplumlarının sosyolojisi olarak görülebilecek bir bilim dalı olduğu için Mezhepler tarihine yönelik ilgi çekici malzemeleri de ihtiva eder; özellikle Hanefilik, Şâfililik, Hanbelilik ve Mâlikilik gibi fikhî mezheplerin hem tarihsel gelişimi, hem de temel görüşlerini ele alması, fikhî noktalarda Mezhepler tarihine önemli bulgu ve malzemeler sunar. Ancak Mezhepler tarihi bilim dalı, daha çok itikâdî ve siyasi mezhepleri ele aldığı için fıkıh'tan ciddi biçimde farklılaşır.

İlahiyat fakültelerinde Temel İslam Bilimleri arasında Mezhepler Tarihi'ne yakın olarak görülebilecek bilim dalı, *kelam*'dır. Kelam, temel olarak İslâm inanç esaslarıyla ilgilenecek bunlarla ilgili ileri sürülen şüpheleri akli delillere dayanmak suretiyle çürütüp inanç esaslarını müdafaa etmeyi hedeflemektedir. Mezhepler Tarihi ise, mezhepleri ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimleriyle, bu çerçevede özellikle itikâdî ve siyasi görüşlerin hangi şartlarda ortaya çıktığını incelemesiyle kelamdan ayrılır. Ayrıca, ele alınan fikirlerin oluşum ve teşekkül süreçlerini, za-

man-mekan ve fikir-hadise ilişkisi çerçevesinde ele almaya çalışır. Bu noktada kelam'dan farklı biçimde özellikle yöntemsel olarak, fikirlerin yaşanan değişim ve dönüşümlerle ilişkileri önemli olup tarihsel gelişim süreci özellikle dikkate alınarak meseleler daha çok tarihsel-sosyolojik bir bakış tarzıyla ele alınır.

İlahiyat bilimleri içinde temel İslam bilimleri dışında olan ve bu şekilde kabul edilen *İslam Tarihi, Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi* gibi alanlarla birlikte *Kültür Tarihi, Sosyal Tarih, Kültür Coğrafyası, Şehir Tarihleri* ve hatta *Edebiyat* gibi bilim dallarının da Mezhepler Tarihi ile yakın bir ilişki içinde oldukları görülmektedir. Mezhepler Tarihi'nin, kendine özgü bir bilim dalı olarak bir çok bilimle olan ilişkisi, onu süreç içerisinde disiplinler arası bir yöntem ve bakış tarzıyla bilgi üreten bir bilim dalı haline getirmiştir.^{vii}

Fiziki ve beşeri olmak üzere iki ana bilim dalına ayrılan coğrafyanın bu iki kolu, kendi içerinde alt bilim dallarına ayrılmakta ve beşeri coğrafyanın en önemli alanlarından birini *Sosyal Coğrafya* ile birlikte *Kültür Coğrafyası* oluşturmaktadır. Tümertekin ve Özgüç (2011, Zimolzak ve Stansfield 1983) kültürü, "belirli bir zamanda belirli bir yerde yaşayan belirli bir grup insanın karakteristik hayat tarzları mozaığı" olarak tanımlamıştır. Bu tanımda, söz konusu grup veya toplumu özelleştiren, onların hayat tarzı olmaktadır. Başka insanların bazı faaliyetleri onlardan farklı bir şekilde yaptıkları gerçeği, bir grup veya toplumun farklı olma nedenidir. Bu grup veya toplumlar, birbirinden farklı kültürel mekanlarda doğmuşlar ve büyüyüp olgunlaştıkça, içine doğdukları kültürü öğrenmişlerdir. Kültür öğrenilen bir davranış olarak kültürel normlar yoluyla nesilden nesile aktarılmakta ve değişime uğratarak yeni unsurlar kazanmaktadır. Kültür Coğrafyası da bu bağlamda kültürün ve toplumların mekansal farklılıklarını, altı konu başlığı altında incelemektedir. Bunlar; (1) kültürel coğrafi görünüm (kültürel mekan), (2) kültürel ekoloji, (3) kültürel yayılma, (4) kültürel coğrafi geçmiş, (5) kültürel bütünleşme ve (6) kültürel çatışma olarak kategorize edilmektedir.

İslam Mezhepleri Tarihi ve Kültür Coğrafyası bilim dallarının çalışma sahaları incelendiğinde, disiplinler arası bir yaklaşım izlenerek ele alınabilecek ilişkili konuların bulunduğu dikkat çekmektedir. Mezheplerin yayıldığı coğrafi bölgeler, mezheplerin doğdukları kültür ocağından çıkıp yayılmalarında etkili olan tarihsel ve toplumsal faktörler ve toplumların farklı mezheplere tabi olmasında mekansal farklılıkların etkilerinin incelenmesi, farklı kültür grupları arasında anlayış ve dostluğun geliştirilmesinin dünya barışı açısından taşıdığı önem Kültür Coğrafyası ve İslam Mezhepleri Tarihi araştırmacılarının ilgilendiği ilişkili konu başlıkları arasında yer almaktadır.

B) İslâm Mezhepleri Tarihi ile Kültür Coğrafyası Araştırma ve Öğretiminde Takip Edilebilecek Ortak Noktalar

İslâm Mezhepleri Tarihi öğretimi, öncelikle İslâm'ın doğru anlaşılıp hurafe ve batıl inanışlardan uzak biçimde öğrenilmesini amaçlar. Bu çerçevede İslâm Mezhepleri Tarihi'nin temel konuları ile ilgili olarak İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin doğru biçimde bilgilenmelerini sağlamak, temel hedeflerden biridir. Bu hedefin yanı sıra, ayrıca, bu alanda araştırma yapmak ve araştırmacı yetiştirmek de ulaşılması arzulanan hedefler arasındadır. Bu amaçla siyasi, itikâdî, sosyal, kültürel ve coğrafi nedenlerle ortaya çıkmış olan İslâm düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepleri bilimsel yöntemlerle incelemek suretiyle klasik ya da çağdaş akımların İslam'ı anla-

yış ve yorumlayış tarzlarını ortaya koyar. Bu noktada mezheplerin inanç ve fikirlerinin tarihsel, siyasal ve toplumsal temellerini ortaya koymak amacıyla ilgili konularda araştırmalar yapılmaktadır.

Mezhepler, dinlerin anlaşılma biçimi ile ilgili farklılıkların tarihsel süreç içerisinde kurumsallaşması sonucunda ortaya çıkan beşeri/insani oluşumlardır. Dini algılama noktasındaki söylem ve anlayış farklılıklarını ifade eden mezhepler, siyasal, sosyal, tarihsel, kültürel ve coğrafi nedenlerle ortaya çıkar. Bir bilim dalı olarak İslâm Mezhepleri Tarihi, İslâm dünyasında ortaya çıkmış olan tarihsel ya da güncel/klasik ya da çağdaş dinî akım, anlayış ve yönelişleri, kendi ilgi alanı içerisinde, olduğu gibi, objektif bir yöntemle inceler. Bu çerçevede her mezhebi öncelikle kendi kaynak ve referansları doğrultusunda ortaya koymayı hedefler. Dolayısıyla geçmişte yaşamış veya bugün yaşamakta olan mezhep ve çağdaş İslâm akımlarının İslâm'ı nasıl anladıklarını objektif bir yaklaşım içinde ortaya koymaya çalışır ve bu bağlamda mezheplerin inanç ve fikirlerinin tarihsel, siyasal ve toplumsal temellerini ortaya koyar. Ayrıca, Müslüman toplumdaki dinî ve felsefi düşüncenin tabii gelişim süreçlerini, iç dinamiklerini ve devamlılığını anlamaya çalışır. Bu şekilde dinî grup ve mezhepler arasındaki ihtilaf noktaları aydınlanır ve gereksiz olan düşmanlıklar yerini artık, belki birbirini anlama, müşterek anlayış zemini ve dostluklara bırakmış olur.^{viii}

1) Farklılaşan Yaklaşımlar

Günümüzde İslâm Mezhepleri Tarihi öğretim ve araştırmalarında bir takım yöntem ve yaklaşımların benimsenip uygulandığı görülmektedir. Bunların içinde en yaygın olanı, tarihsel-sosyolojik yaklaşım biçimidir. Tarihsel-sosyolojik yaklaşım biçiminin yanı sıra sosyal-pozitivist (ictimaiyatçı) yaklaşım, zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım ve normatif-teolojik yaklaşım biçimi gibi birbirinden farklı yöntem ve yaklaşımların benimsendiği görülmektedir.

Tarihsel-sosyolojik yaklaşım biçimi, aslen Faslı olan Muhammed Tavât et-Tancî'nin ortaya koyduğu önemli ve dikkat çekici bir yaklaşımdır. William Montgomery Watt, Ignaz Goldziher, Wilferd Madelung, Joseph Van Ess ve Daniel Gimaret gibi batılı araştırmacıların da bu yaklaşım tarzında etkileri olduğu görülmektedir. Tarihin önemini öne çıkaran bu yaklaşıma göre akide ve inançlar, fikirler, dinî ve dinî olmayan bütün unsurlar ve her çeşit toplumsal hadiseler, kendi tarihsel ve toplumsal bağlamları içerisinde ele alınarak anlaşılmalıdır. Bu yüzden tarihsel ve toplumsal hadiseleri, tek bir nedene indirgemek ve tek bir paradigma ile açıklamak, mümkün olmadığı gibi doğru da değildir. Bu yaklaşım tarzı içinde birinci el kaynakların kullanımı, eleştirel zihniyet ve kaynak kritiği gibi yöntemler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu yaklaşım tarzında mezheplerin doğuşu, ortaya çıktıkları tarihsel ve toplumsal bağlamla ilişkilendirilerek anlamaya ve çözümlendirilmeye çalışılır. Bu noktada Sosyoloji ile özellikle onun alt dalı olan Bilgi Sosyolojisi'nin verileri dikkate alınır. Muhammed Tavât et-Tancî'den sonra ise bu yaklaşımı Ethem Ruhi Fığlalı ile Hasan Onat sürdürmüşlerdir.^{ix}

İlahiyat fakültelerindeki Mezhepler Tarihi Anabilim dalının kurucusu olan Yusuf Ziya Yörükân'ın öncülük etmiş olduğu *sosyal-pozitivist yaklaşım biçimi* ise, insanlık tarihini bütünüyle tekâmül anlayışı içerisinde açıklar. Yusuf Ziya Yörükân, mezhepler tarihi çalışmaları için geliştirmeye çalıştığı yeni yöntemi, klasik dönem mezhepler tarihçilerinin yöntem ve yaklaşımlarıyla desteklemeye çalışmış ve bu yöntem doğrultusunda alan araştırmaları yapmıştır.^x Mez-

hepleri bir fikir hareketi olmaktan ziyade toplumsal bir kurum olarak gören Yörükân'ın (2009: 11-24; 1927: 257-277) bu yaklaşımı, sonraki süreçte taraftar bulamamışsa da, mezhepler tarihi yazıcılığında ilk olduğu için dikkat çekmektedir.^{xi}

Yine dikkat çekici bir yaklaşım biçimi olan *zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım*, mezhepleri daha çok arka planlarında bulunan zihniyet biçimlerine göre ele alan yaklaşım biçimidir. Burada siyasi-itikadî/politik-dinî fırkaların ya da dinî zümrelerin örtük referans sistemi olarak görülebilecek zihniyetlerin çözümlemesi yapılır ve bu zihniyet biçimi öğelerine ayrılarak anlaşılmaya çalışılır. Zihniyet çözümleme yaklaşımı, hem geçmişte ortaya çıkan hem de günümüzde yaşayan mezhepler için uygulanabilecek güzel bir yöntemdir. Bu yöntemin zihniyet biçimlerinden bireysel ve sosyal/grup davranışlarına ve yine bireysel ve sosyal davranışlardan zihniyetlere giden iki farklı uygulama biçimi vardır. Bu durumda insanların dini anlama, açıklama, yorumlama ve yaşama tecrübelerinde görülen farklılıklar ve farklı dinî tipolojiler, daha iyi çözümlenip anlaşılacaktır.^{xii}

Bu yaklaşımların içinde *normatif-teolojik yaklaşım*, eski kültürel mirası olduğu gibi devam ettirmeyi hedeflemesinin yanında, kaynaklardaki bilgi ve malzemeleri aşağı yukarı olduğu gibi takip ederek makâlât türü klasik eserlerdeki usulün dışına çıkmamaya çalışır. Cumhuriyetin ilk yıllarında M. Şerafettin Yaltkaya ve İzmirli İsmail Hakkı gibi araştırmacıların çalışmalarında görülebilen bu yöntemde, klasik dönem Sünnî bakış açısı, selef ve ehl-i sünnet vurgusu ile birlikte aynı tonlama, olduğu gibi sürdürülür. Ayrıca, bid'at fırkaların Sünnî düşünceye göre eleştirisi yapılır. Bu yüzden bu yaklaşımı takip edenler, ele aldıkları mezhebi, İslâm düşüncesi içindeki yeri, önemi, katkısı ve değeri açısından değil de, kendi mensup olduğu mezhebin görüşleri açısından incelemektedir. Bu yöntem, mezhepleri, fikirleri ve mezhep taraftarlarını, kendine özgü tarihsel-sosyolojik bağlamlarından soyutlayarak, zaman ve mekanla da irtibatlandırmadan ele almaktadırlar. Bu yüzden bu yaklaşım, bilimsel ve sistematik bir yaklaşım olmaktan çok taraflı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu yaklaşımın en önemli temsilcileri, İbrahim Agâh Çubukçu ile Neşet Çağatay'dır. Çalışmalarında mukayeseli yöntemi uygulamakla birlikte Yaşar Kutluay da, zaman zaman bu yöntemin etkisi altında görünmektedir.^{xiii}

İslâm Mezhepleri Tarihi öğretiminde kullanılan yöntem ve yaklaşımlar arasında *tarihsel-sosyolojik yaklaşım* ile *zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım*, kalıcı öğrenmelerin ortaya çıkmasında en etkili görünen yaklaşımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira her iki yaklaşım da mezheplerin daha doğru ve sağlıklı bir şekilde ortaya konulmasını hedefleyerek mezhepler tarihi öğretiminde verimli biçimde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ayrıca, tarihsel-sosyolojik yaklaşım, mezheplerin hem tarihsel gelişim süreçlerini, hem de sosyal ve coğrafi yapılarla olan bağlantı ve özelliklerini güzel bir şekilde ortaya koymak suretiyle daha iyi anlaşılıp öğrenilmesine katkıda bulunmaktadır. Öte yandan zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım ise, meselelerin daha derinlikli bir şekilde ele alınmasını sağlayıp dinî grup ve mezheplerin arka planında var olan zihniyet tipolojilerini araştırmakta, yine mezheplerin anlaşılmasında ilginç ve kayda değer noktaların ortaya çıkmasını sağlamakta, böylece daha önce atlanılan ya da görülemeyen bazı noktaların görülmesine yardımcı olmaktadır.

İslâm Mezhepleri Tarihi ile Kültür Coğrafyası bilim dallarının öğretiminde disiplinlerarası bağlamda ele alınabilecek önemli ortak noktalar bulunmaktadır. Bunu görebilmek için konuya öncelikle multidisipliner bir paradigma ile geniş bir perspektiften bakmakta yarar vardır. Bu noktada her iki bilim dalının her şeyden önce sosyal bilimler alanında yer aldığını görmek ve

meselelere sosyal bilimler perspektifini önceleyerek baktığını belirtmek gerekiyor. Sosyal bilimler metodolojisi ve bu metodolojinin temel bazı ilke, yöntem ve teknikleri, her iki bilim dalı için eşdeğer biçimde önemli, anlamlı ve gereklidir (Bilgiseven 1994: 203-280; Karasar 1994: 3-52; Tütengil 1978: 69-100).

İslam Mezhepleri Tarihi, tarih boyunca Müslüman toplumlarda ortaya çıkan fikri ve siyasi ayrılıkların sonunda kurumsallaşan mezhebî yapıları *sebe-sonuç* ve *fikir-hadise-mekan ilişkisi* çerçevesinde inceler. Buradaki sebe-sonuç ve fikir-hadise-mekan ilişkisi, Coğrafyanın ve Kültür Coğrafyası araştırmacılarının da önemseydiği bir ilişkiler ağıdır. Zira Coğrafya, yeryüzünde meydana gelen doğal ve beşeri olayların oluş nedenlerini, bunların sonuçlarını, aralarındaki ilişkiyi ve yeryüzüne dağılımını incelemekte; Kültür Coğrafyası, kültür grupları ve toplumun mekansal işleyişi bakımından, mekansal çeşitlilikleri inceleyerek dil, din, değer, inanç, giyim, kuşam, müzik, gastronomi, mimari, ekonomi, yönetim ve diğer kültürel olguların bir yerden diğerine değişme veya aynı kalma yollarının tasvir ve analizi üzerinde durmaktadır. Kültür coğrafyacıları fikirlerin, tekniklerin ve diğer değişim aktörleri ve unsurlarının, yeniliğin meydana geldiği kültür ocağından başka alanlara nasıl yayıldığı ile ilgilenir; kültürdeki mekansal kalıpların ortaya çıkardığı soruları açıklığa kavuşturmaya çalışır (Tümertekin ve Özgüç 2011). Bu çerçevede doğal ve beşeri hâdiselerin meydana geliş sebepleri ile bunların yol açtığı sonuçları ele aldığımızda sebe-sonuç ilişkisinin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Mezhepler tarihi de, tıpkı Kültür Coğrafyası araştırmalarında izlenen prensipler çerçevesinde Müslümanların tarihinde ortaya çıkan fikri ve siyasi ayrılıkları, hem neden hem de sonuçları bağlamında ciddi bir analize tabi tutarak ortaya koymayı ve anlamayı hedefler.

Sebe-sonuç ilişkisinin yanında fikir-hadise-mekan ilişkisi de bize konu ve meseleleri anlama noktasında güzel ufuklar kazandıracaktır. Coğrafi olgu ve olayların aralarındaki ilişki, bu olgu ve olayları tanımlama ve anlama noktasında nasıl bir öneme sahipse, aynı şekilde fikir-hadise-mekan ilişkisi de mezhepleri anlama noktasında eşdeğer bir öneme sahiptir. Mezheplerin tarihsel gelişim sürecinde belirli dinî ve siyasi fikirler ile sosyal ya da siyasal hadiseler arasında ciddi bir yakınlık bulunmaktadır. Burada dinî ya da siyasi fikirler hadiseleri etkilediği gibi, tam tersi biçimde hadiselerin mezhep ve dinî grupları etkileyip onların ortaya çıkmalarına hatta ortaya çıktıktan sonra yeni şekiller kazanmalarına ciddi etkilerinin olduğunu söylememiz mümkündür. İşte bu noktada fikirlerin mekan ve coğrafya ile ilgisinin, dinî ve siyasi grupların hem yapı, hem de karakterlerini ciddi biçimde etkilediği görülmektedir.

Dinler, farklı coğrafyalarda genellikle farklı tezahürler ve farklı mezhebî yüzleriyle ortaya çıkarlar. Bu anlamda şu anda yeryüzündeki en yaygın dinlerden biri olan İslâmiyet, Anadolu coğrafyasında tarihsel sürecin de etkisi ile *Sünnî/Hanevî* yüzü ile ortaya çıkarken; İran ve Irak coğrafyasında ise *Şîî/Caferî* yüzü ile ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmada geçmişte her iki coğrafya üzerinde yaşanan tarihsel ve siyasal hadiselerin ciddi etkileri olduğu gibi, Anadolu ve İran'ın yerel coğrafi şartları ile bu bölgelerde yaşayan insan topluluklarının sahip olduğu sosyopsikolojik yapı ile bu bölgelerde hakim olan sosyal ve kültürel geleneklerin, bu dinî ve toplumsal yapının ortaya çıkmasında ciddi biçimde etkileri olmuştur. Bu çerçevede örnek olarak İran çevresinde İslâmiyet öncesi var olan Sasani kültür ve gelenekleri ile bâtinî bazı anlayışların, özellikle Şîilik içindeki imamet, ismet, masum imam ve takıyye gibi inanışların bu bölgede yayılmasında etkisinin olduğu söylenebilir. Yine her iki bölgenin sahip olduğu iklim ve arazi yapısının da bunda etkili olduğu söylenebilir. Tabii burada Anadolu coğrafyasında uzun süre hakimiyet kuran Selçuklular ve Osmanlılar gibi siyasal iktidarların Sünniliği/Hanevîliği desteklemelerine karşılık; İran ve Irak coğrafyasında Safevîler ve Büveyhîler gibi devletlerin Şîili-

ği/Caferiliği destekledikleri unutulmamalı; siyasi desteğin mezhepleşmedeki rolü, hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Yine coğrafyanın ve yerel kültürlerin etkisinden dolayı Anadolu coğrafyasında dinî düşünce, daha çok tasavvufî boyutu ile kendini ifade edip daha hoşgörülü ve açık bir kimlikle ortaya çıkar. Buna karşılık Arap yarımadası ve bazı Ortadoğu ülkelerinde dinî düşünce, daha içine kapalı bir karakterde tasavvuf karşıtlığını da yüksek bir sesle ifade eden selefi/radikal bir kimlik ve söylemle ortaya çıkmaktadır.

İslamiyet'in yanı sıra Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm gibi büyük dinler için de aynı şeyleri söylememiz mümkündür. Ortadoğu coğrafyasında ortaya çıkan büyük dinlerden biri olan Hıristiyanlık, sonraki süreçte daha çok batıda yayılmıştır. Akdeniz kültürünün egemen olduğu İtalya ve İspanya gibi ülkelerde Hıristiyanlık, *Katolik* bir kimlikle ortaya çıkarken; ABD, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde geleneksel Katolik Hıristiyanlığının dışında biraz da ona tepkisel bir dille daha açık bir kimliğe sahip olan *Protestan* bir söylemle ortaya çıkmıştır (Hizmetli 1983: 671-674). Bu durum, coğrafi ve mekansal farklılıkların dinî anlayışları nasıl ciddi biçimde etkileyip şekillendirdiğinin güzel bir örneğidir.

2) Öğretim Materyalleri ve Temel Kaynaklar

İslam Mezhepleri Tarihi öğretiminde kullanılan ders materyalleri, konudan konuya değişebilmekle beraber, eğer ele alınan konu/mesele, güncel olmaktan ziyade tarihsel bir özelliğe sahipse bu durumda, önemli ölçüde kitap ve makale gibi yazılı boyutu öne çıkan kaynaklar/literatür unsurları olmaktadır. Buradaki kaynaklar, temel/birinci el kaynaklar olabileceği gibi, birinci el olmayan ikinci ya da üçüncü el, sonradan yazılmış kaynaklar da olabilir. Şayet ele alınan konu, Anadolu Aleviliği, Caferilik, Yezidilik ve Nusayrilik gibi tarihsel olmaktan ziyade güncel ve yaşanan önemli boyutlara sahipse bu durumda, kitap ve makale gibi kaynakların yanı sıra gözlem ve ankete dayalı çalışmalar, belgesel programları, değişik video ve filmler ile değişik fotoğraf malzemeleri gibi görsel malzemeler de ders materyallerini oluşturabilmektedir.

İslam Mezhepleri Tarihi öğretiminde kullanılan ders materyallerinin, içerik, biçim, dil ve anlatım gibi yönlerden bir takım özelliklere sahip olması önemlidir. *İçerik yönüyle*, her şeyden önce doğrudan konu ile ilgili ve bilimsel bir niteliğe sahip olmalıdır. Burada özellikle bilimsellik, oldukça önemli olup bilimsel niteliği olmayan tarafsız, ideolojik ya da duygusal hiç bir çalışma, ders materyali olarak kabul edilemez ve edilmemelidir. Ayrıca materyal, tarafsız bir gözle hazırlanmış olmalıdır. Yanlı ve taraflı bir gözle hazırlanan, herhangi bir mezhep ya da dinî grubu öne çıkarmak, savunmak ve propagandasını yapmak amacıyla yapılan çalışmalar ders materyali olarak kabul edilmemelidir. Yine buna eşdeğer biçimde herhangi bir mezhebi kötülemek ya da görüşlerini çürütmek amacıyla yapılan polemik türü çalışmalar da materyal olarak kabul edilemez. *Dil ve anlatım yönüyle* ise ders materyalleri, açık ve anlaşılır bir dille ele alınan konuyu ifade etmeli, muğlak noktaları bulunmamalı ve bu noktada öğrenciler açısından sorun oluşturmamalıdır.

Kültür Coğrafyası öğretiminde, İslâm Mezhepleri Tarihi alanının bazı kaynaklarından yararlanmak mümkündür. Özellikle bunların içinde mezhep ve değişik dinî grupların yayılmış olduğu kültürel coğrafi görünüşler ile ilgili bilgi veren kaynaklardan, Kültür Coğrafyası öğretiminde faydalanılabilir. Örnek olarak Hârizmî (232/847'den sonra), Mes'ûdî (345/956) ve Bîrûnî (453/1061) gibi Müslüman düşünürlerin çalışmaları bu yönde değerlendirilebilir. Bunların içinde hem tarih ve coğrafya bilgini, hem de yaşadığı dönemin önemli seyyahlarından biri olan Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher* adlı eseri, Mezhepler Tarihi öğretimin-

de kullanıldığı gibi Coğrafya öğretiminde de kullanılabilir. Mes'ûdî, yaşadığı dönemde Müslümanların yaşamış olduğu bölgeleri baştanbaşa gezmiş olan ve gezileri boyunca yapmış olduğu gözlem ve tecrübelerini de eserlerinde ifade etmiş olan büyük bir düşündürdür. *Altın bozkırlar* anlamına gelen bu eser, bize Hz. Adem'den itibaren insanlığın tarihi ve gelişimini anlattığı gibi, özellikle İslâm tarihi ile ilgili de güzel ve değerli bilgiler verir. Bunlarla beraber Mes'ûdî eserde, gezip gördüğü coğrafi bölge ve ülkeler, bazı denizler, adalar, nehirler ve dağlar, çeşitli hayvanlar, bitkiler ve madenlerle ilgili önemli bilgiler de vermektedir. Yine eserde Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Roma ve Bizanslılar ile Persler, Sâsânîler ve Türkler ile ilgili değerli bilgiler bulmak mümkündür. Mes'ûdî, ele aldığı bu toplumların inanç ve ibadetleri, kültürleri, örf ve âdetleri, efsaneleri, mabetleri, yiyecek ve giyecekleri, bayramları, takvimleri ve oyunları gibi kültür unsurlarına da yer verir (Şeşen 2001: 42-56; Bozkuş 2009: 9-72; Özcan 2014: 91-148; Ağarı 2002: 313-328; Avcı 2004: 353-355).

Çok yönlü bir düşünür olduğu bırakmış olduğu eserlerden anlaşılan Bîrûnî'nin *Tahkiku mâli'l-Hind* adlı eseri, bize Hindistan coğrafyasında yaşayan dinî gruplarla ilgili güzel bilgiler verdiği gibi, büyük ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Hindistan'ı değişik boyutları ile tanıtmaya açısından da önemlidir. Muhtemelen 1017 ile 1030 yılları arasında kaleme alınan eser, Hindoloji alanında yapılmış ilk ciddi çalışma olarak da tanınmıştır. Ayrıca, Bîrûnî'nin bu noktada yazmış olduğu *el-Âsâru'l-Bâkiye ve'l-Kurûn el-Hâliye* adlı eser de önemlidir. Maziden Kalanlar anlamına gelen bu eser, hem coğrafi bölgeler hem de Türkler başta olmak üzere Araplar ve İranlılar içinde ortaya çıkan değişik dinî grup ve hareketlerle ilgili ilginç ve önemli bilgiler vermektedir (Şeşen 2001: 199-205; Özcan 2007; Sezgin 2015; Yitik 2010: 410-411).

İslam dünyasında cebir ilminin kurucusu olarak kabul edilen matematikçi, astronom ve aynı zamanda coğrafyacı olan Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Coğrafya (Kitâbu Surâti'l-Arz)* adlı eseri de önemlidir. İlk Müslüman coğrafyacılar arasında yer alan Hârizmî'nin bu eseri, belirli bazı bölgelerle şehirlerin koordinatlarını vermektedir. Eserde coğrafi bölgeler, Grek kültür ve geleneği takip edilerek yedi bölgeye ayrılmıştır. Eser, bize şehirlerin dökümünü, dağları, denizleri, adaları, bazı coğrafi bölgelerin merkezi noktaları ile nehirlerle ilgili güzel bilgiler verir (Fazlıoğlu 1997: 224-227).

Mes'ûdî, Bîrûnî ve Hârizmî'nin yanı sıra *Evliya Çelebi* (1095/1684), 40 yıl süren bir seyahat esnasında kendi müşahedeleriyle ve kütüphanelerdeki etütleriyle toplanan malzemenin Asya, Avrupa ve Afrika'ya uzanan çok geniş bir alanın on ciltlik bir muazzam beşeri coğrafyasının yorulmak ve dinlenmek bilmez bir müellifidir (İlgürel 1995: 529-533). Yine Ebû Bekr b. Behram, Anadolu, İran'ın ve Arap Yarımadası'nın beşeri coğrafyasını, Evliya Çelebi'nin yansıra bize en iyi aksettiren coğrafyacı olarak vasıflandırılabilir (Sezgin 2015).

Bu çerçevede yine İstahrî (246/957)'nin *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, İbn Havkal (367/977)'in *Kitâbu Surati'l-Arz*, Ebû Abdullah Muhammed Makdisî (390/1000)'nin *Ahsenu't-Tekâsim*, Şerîf el-İdrisî (560/1166)'nin *Nüzhetu'l-Müştak*, Ya'kûbî (292/905)'nin *Kitâbu'l-Buldân*, Yâkût el-Hamevî (626/1229)'nin *Mu'cemu'l-Buldân*, Zekeriyâ Kazvînî (682/1286)'nin *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, İbn Rusteh (300/912)'in *A'lâku'n-Nefise*, İbn Hurdâzbih (300/912)'in *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, İbn Fâkih el-Hemedânî (300/912'den sonra)'nin *Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, Reşîdüddîn Fazlullah (718/1318)'in *Câmiu't-Tevârih* ile Mübârekşâh'ın *Târîh* gibi eserleri de her iki bilim dalı için önemli ve değerli bilgilere sahiptir (Şeşen 2001: 156-180, 185-187; Yörükân 2013: 71-243; Ağarı 2002: 253-278).

SONUÇ

İslâm mezheplerinin doğuşu ve tarihsel süreç içerisinde gelişimi ile coğrafi farklılıklar arasında göz ardı edilmesi mümkün olmayan yakın bir ilişki bulunduğu görülmektedir. Mezhepler, boşlukta meydana gelen sanal oluşumlar değildir; her zaman belli bir mekan, yani coğrafyada ortaya çıkarlar. Bu yüzden coğrafyası olmayan, herhangi bir coğrafyaya sahip olmayan bir mezhep düşünmek mümkün değildir. Bunun yanında mezheplerin, özellikle ta rihi süreç içinde şekillenmesinde coğrafi özellikler ile coğrafi farklılıkların önemli etkileri vardır. Mezhebî farklılıkları, yani farklı din anlayış, yorum ve söylem biçimlerini ortaya çıkaran etkenlerden biri de, siyasi, itikadî, sosyo-kültürel faktörlerle birlikte coğrafi farklılıklardır.

Din ve inanç sistemleri, farklı coğrafyalarda genellikle farklı mezhebî yüzleriyle ortaya çıkarlar. Bu noktada İslâmiyet, Anadolu coğrafyasında tarihsel sürecin de etkisi ile Sünnî/Hanefî yüzü ile ortaya çıkarken; İran ve Irak coğrafyasında ise Şîî/Caferî yüzü ile ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmada geçmişte her iki coğrafya üzerinde yaşanan tarihsel ve siyasal hadiselerin ciddi etkileri olduğu gibi, Anadolu ve İran'ın yerel coğrafi şartları ve bu bölgelerde yaşayan insan topluluklarının sahip olduğu sosyo-psikolojik yapı ile bu bölgelerde hakim olan sosyal ve kültürel geleneklerin, bu farklı dinî ve toplumsal yapının ortaya çıkmasında ciddi biçimde etkileri olduğu görülür. Bu çerçevede örnek olarak İran çevresinde İslâmiyet öncesi var olan Sasani kültür ve gelenekleri ile bâtinî bazı anlayışların, özellikle Şîilik açısından imamet, ismet, masum imam ve takıyye gibi inanışların bu bölgede yayılmasında ciddi biçimde etkisinin olduğu söylenebilir. Her iki bölgenin sahip olduğu iklim ve arazi yapısının da bunda etkili olduğu ifade edilebilir. Yine bu noktada Anadolu coğrafyasında Selçuklular ve Osmanlılar gibi uzun süre hakimiyet kuran siyasal iktidarların Sünnîliği/Hanefîliği desteklemelerine karşılık; İran ve Irak coğrafyasında Safevîler ve Büveyhîler gibi devletlerin Şîîliği/Caferîliği desteklemeleri, unutulmamalı; siyasi desteğin mezhepleşmedeki rolü, hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Ayrıca, coğrafyanın ve yerel kültürlerin etkisinden dolayı Anadolu coğrafyasında dinî düşünce ve anlayış tarzı, önemli ölçüde tasavvufî bir nitelik ve daha açık, daha hoşgörülü bir kimlikle ortaya çıkmasına karşılık, Arap yarımadası ve bazı Ortadoğu ülkelerinde daha içine kapalı bir karakterle beraber tasavvuf karşıtlığını da yüksek bir sesle ifade eden selefi/radikal bir kimlik ve daha sert bir söylemle ortaya çıkmaktadır.

Yerleşik ve göçebe kültür ayrımları gibi farklılıklar, farklı din anlayış ve söylemlerini üreten bir niteliğe sahip olmalarından dolayı, coğrafya öğretimine, özellikle Kültür Coğrafyası öğretimine ciddi katkılar sağlayacaktır. Kültür coğrafyasının parametreleri ile sahip olduğu temel niteliklerini bilmek, şehir/köy, kent/taşra gibi birbirinden farklı coğrafi bölge ve mekansal kalıpların daha iyi ve daha derinlikli tanınmasını kolaylaştırarak, dünyayı algılayış biçimleri bütüncül olan birey ve öğrencilerin daha gerçekçi bir mekan algısı geliştirmelerini sağlayacaktır. Bu durum, coğrafi farklılıkların gözümüzde sadece saf ve yalın halleriyle değil de, daha rasyonel ve derinlikli biçimde ortaya çıkıp değer kazanmasını mümkün hale getirecektir.

NOTLAR

- ⁱ Mezhepleri ortaya çıkaran etkenler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fığlalı 2008: 15-16, Öz 2011: 33-35, Onat 2016: 158-160, Kutlu 2005: 393-395, Üzüm 2004: 526-527.
- ⁱⁱ Ortadoğu'da şehirler, eğitim, ticaret ve sanatın yanında dînî bilimlerin geliştiği birer medeniyet merkezleridir. Dolayısıyla çöllerde yaşayan göçebeler, şehirlerin etki alanının dışında kalmışlardır. Nitekim on-on beş çadır halkının gerçekleştirdiği iş bölümünden söz etmek de mümkün değildir. Bununla birlikte farklı coğrafyalarda, örneğin topyekun göçebeliliğin hakim olduğu Orta Asya'da *boy düzeni* devletin esasını teşkil etmekteydi (Kafesoğlu 1998). Bozkırda her koşulda varlığını sürdürebilen bir yapı olan *boy*, çok sayıda çadır halkından oluşmakta, işbölümüne yer vermekte ve zaman zaman binli rakamlara yakın veya daha fazla muharip çıkarabilmekteydi. Boyu tehdit edebilen en büyük tehlike, doğadan kaynaklanan yapıydı. Roma ve Yunanistan'ın dışında Avrupa'da ağaçlarda ve göl üzerinde çakılı sabit evlerde yaşayan topluluklarda, üretici bir ekonomiye sahip olmadıklarından dolayı tapınma öğelerinin gelişmediği görülmektedir (Seignobos 1960). İslamiyet başlangıçta Arap yarımadasındaki şehirlerle kırsal alanda yaygınlaşırken, özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra farklı coğrafyalarda benimsenmiştir. Ortadoğu'daki çekirdek alandan uzak memleketlerde, geleneğin de tesiri ile farklı yorumlara bağlı itikâdî ve amelî İslâm mezheplerinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca bkz., Ong 2013: 46-139.
- ⁱⁱⁱ Yerleşik kültür coğrafyasında suç ve cezanın kişiselliği ile ilgili olarak bkz., Ülgener 2006: 55-64; Luca 2005: 29-33; Kutlu 2001: 22-25; Okumuş 2016 :48-49.
- ^{iv} Kırsal kültür coğrafyasında hakim olan geleneksel yapı ile ilgili olarak bkz., Yıldız 2010: 95-175; Kutlu 2001: 19-21.
- ^v İslam Mezhepleri Tarihi alanının konu sınırları ve temel problemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fığlalı 1985: 369-370; Büyükkara 2005: 443-445; Turan 1989: 455-457.
- ^{vi} Bkz., Onat 1994: 428-435.
- ^{vii} Mezhepler Tarihi'nin tüm bu bilim dallarından yararlanması ve bu alanlarla ilişkileri için bkz., Kutlu 2008: 13-21; Öz 2011: 39-40; Bulut 2016: 34-36; Aydınlı 2009: 235-238.
- ^{viii} Ayrıntılı bilgi için bkz., Sarıkaya 2015: 17-19; Kutlu 2008: 5-8.
- ^{ix} Bkz., et-Tancı 2011: 73-79.
- ^x Örnek olarak bkz., Yörükân 1928: 109-150; Yörükân 1931: 57-80.
- ^{xi} Ayrıca bkz., Kutlu 2005: 413-418.
- ^{xii} Psiko-sosyal yaklaşım biçimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Mucchielli 1991: 37-89; Turgut 1994: 9-28; Bouthoul 1975: 19-85.
- ^{xiii} Normatif-teolojik yaklaşım biçimi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Çağatay ve Çubukçu 1965: 1-9; Kutluay 2004: 19-24; Kutluay 2003: 9-20.

KAYNAKLAR

- Ağarı, Murat. *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Mes'ûdî". *DİA*, XXIX (2004): 353-355.
- Aydınlı, Osman. "Yenilenme İhtiyacı ve İslam Mezhepleri Tarihi Çalışmalarında Yöntem Araışları". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* (2009): 2/1, 226-239.
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan. *Sosyal İlimler Metodolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994.
- Bouthoul, Gaston. *Zihniyetler*. Çev. Semlin Evrim. İstanbul: İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, 1995.
- Bozkuş, Metin. *Mürücu'z-Zeheb'te İslâm Mezhepleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.

- Büyükkara, Mehmet Ali (2005). “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl)Meselesi I.* (2005): 441-491.
- Çağatay, Neşet ve İbrahim Ağâh Çubukçu. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Hârizmî”. *DİA*, XVI (1997): 224-227.
- Fırlı, Ethem Rûhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- _____ “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Sorunlar”. *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir (1985): 369-381.
- Hizmetli, Sabri. “İtikâdî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”. *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Der.* 26 (1983), 671-674.
- İlgürel, Mücteba (1995). “Evliya Çelebi”. *DİA*, XI (1995): 529-533.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti., 1994.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008.
- _____ “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”. *İslamiyat* (2001): IV/4:15-36.
- _____ “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Meselesi”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I.* İstanbul (2005): 391-440.
- Kutluay, Yaşar. *İslamiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- _____ *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- Luca, Nathalie. *Mezhepler*. Çev. M. Nedim Demirtaş. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Mucchielli, Alex. *Zihniyetler*. Çev. Ahmet Kotil. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Okumuş, Ejder. “Mezhepler Sosyolojisi -Bir Giriş Denemesi-”. *İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu*. Eskişehir (2016): 43-58.
- Onat, Hasan. “Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur’an’ın Rolü”. *I. Kur’an Sempozyumu*. Ankara (1994):415-439.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Özcan, Emine Sonnur. *Bilgi Büyücüsü Birûnî*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- _____ *İslâm Tarihyazımında Gerçeklik ve el-Mes’ûdî*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Seignobos, Charles. *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*. Çev. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1960.
- Sezgin, Fuat. *Müslümanların Coğrafya Tarihine Bugüne Kadar Bilinmeyen İnanılmaz Büyük Katkısı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi (ERU-SAM)Yayınları, 2015. <http://www.tuba.gov.tr/upload/files/fsezgin.pdf> (Erişim tarihi:

04.08.2017)

- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Tancî, Muhammed Tavî. *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*. Ed. Sönmez Kutlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Turan, Ahmet. “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Takip Edilmesi Gereken Yollar”. *Günümüz Din Bilimleri ve Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun (1989):455-460.
- Turgut, İhsan. *Bir Zihniyetin Çözümlemesi (İslam’a Yeniden Bakmak)*. İzmir: Anadolu Matbaası, 1994.
- Tümertekin, Erol ve Nazmiye Özgüç. *Beşeri Coğrafya / İnsan-Kültür-Mekan*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2011.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod*. İstanbul: İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”, *DİA* (2004):29, 526-532.
- Wilson, Bryan. *Dinî Mezhepler Sosyolojik Bir Araştırma*. Çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal. İzmir, 2000.
- Yıldırım, Cemal. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yitik, Ali İhsan. “Tahkîkumâli’l-Hind”, *DİA*, XXXIX (2010): 410-411.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlıkta Dinî Tefrika İslam Tarihinde Ortaya Çıkmış Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- _____. *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- _____. “Şehristânî Milel ve Nihal’de Mezhepler Nasıl Yazılmıştır?”. *Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* (1927): V-VI, 187-277.
- _____. “Anadolu Alevîleri ve Tahtacılar”. *Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* (1928): VIII, 109-150.
- _____. “Tahtacılar Dinî ve Sırrî Hayat”. *Dâru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* (1931): XX, 57-80.